

# НАД БУТОМ І НАРВОЮ

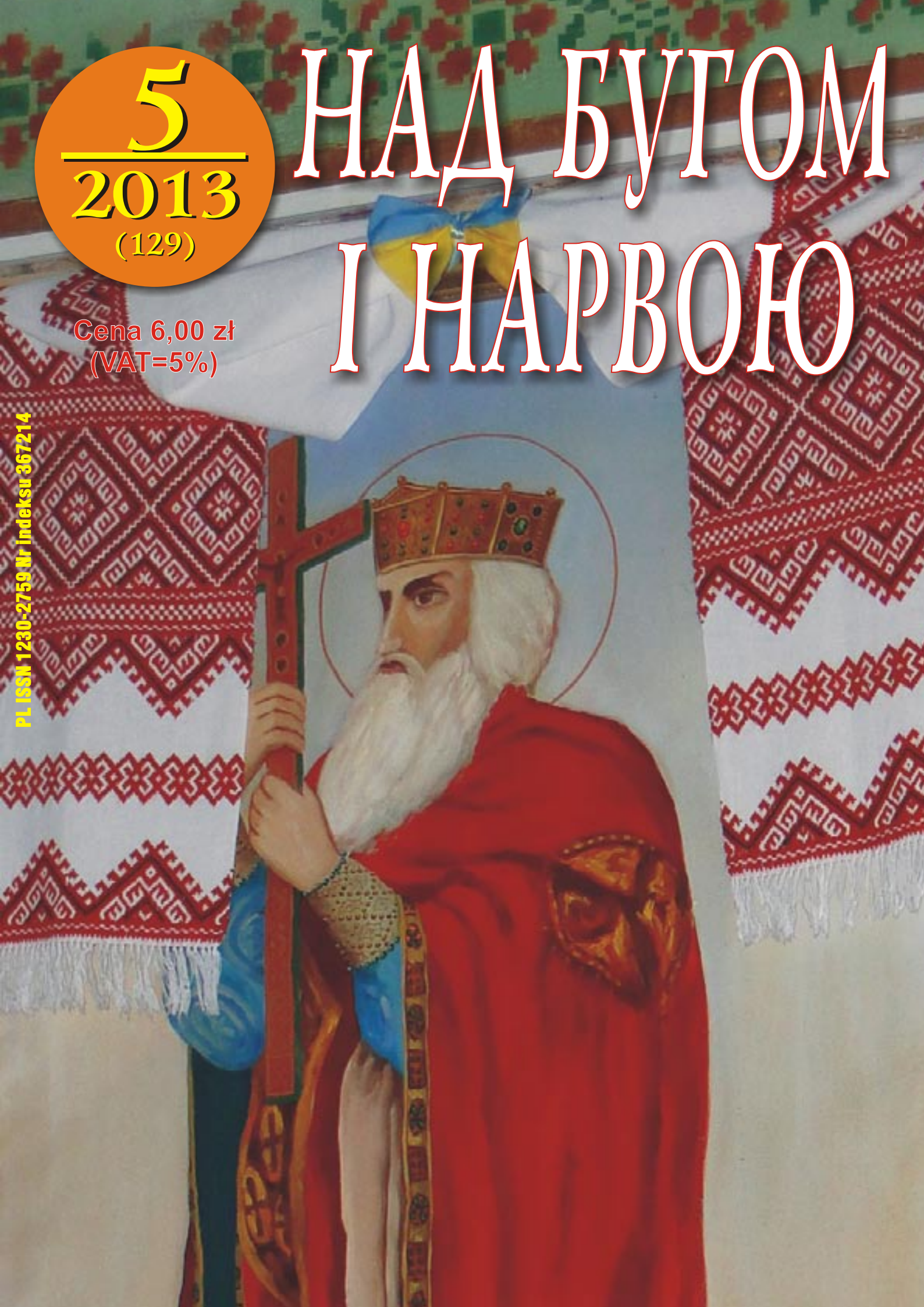
5

2013

(129)

Cena 6,00 zł  
(VAT=5%)

PL ISSN 1230-2759 Nr Indeksu 367214





### ЗМІСТ ★ SPIS TREŚCI

J. Nawryluk, <i>Z Włodzimierzowego trudu</i> .....	2	I. Киризиук, <i>З циклу «Вереси»</i> .....	38
L. Лабович, «Пливи вінок за водою...» «На Івана, на Купала» на Бахматах .....	3	A. Кобак, <i>Не здійснена мрія про рідну хату. Три розповіді з життя діда Павла</i> .....	39
G. Купріянович, <i>Відзначення 1025-річчя Хрещення Київської Русі на Холмиціні та Південному Підляшші</i> ....	6	O. Іл'їн, <i>Західне Полісся в Українській Державі гетьмана Скоропадського. Історія в документах</i> .....	41
<i>Архипастирське послання архієпископа Люблинського і Холмського з нагоди ювілею 1025-річчя Хрещення Київської Русі</i> .....	7	L. Лабович, <i>З хроніки подій на Підляшші</i> .....	45
G. Фесюк, <i>Мандрівка слідами Данила Галицького – Дорогичин, Мельник, Холм</i> .....	11	<b>НАША ОБКЛАДИНКА</b> <i>Вже чверть сторіччя минуло від моменту, коли про- лунало відзначення Великого Ювілею Тисячоліття Хрещення Київської Русі. Тоді над Нарвою, Бугом і Сяном станули пропам'ятні хрести, при чому де- які з них, так як при церкві Стрітення Господнього у Морохові біля Сянока – поряд з ювілейними хрес- тами поставленими 1938 року (стор. II). Найпев- ніше під Ювілей 950-річчя Хрещення була написана й ікона Святого Володимира у морохівській церкві (стор. I), взірцем для якої стало зображення Рівно- апостольного Князя в іконостасі Володимирського собору у Києві. А на Підляшші вже осінь. У вересні та жовтні вона сонячна й мальовнича – легкістю хмаринок на бла- китному небі опівдні, як над Преображенською церк- вою у Плесках (стор. III), так і кипінням безодні за- ходу над Новим Березовом (стор. IV). Фото Ю. Гаврилюка.</i>	
L. Лабович, «Українці у Фетерів» .....	13		
L. Łabowicz, „Enej buw parubok motornuj...” O „Eneidzie” Iwana Kołtarewskiego i gwarach podlaskich .....	14		
H. Позняк-Хоменко, <i>Іван Миколайчук. Український секс-символ із Божою ознакою</i> .....	17		
Ю. Гаврилюк, <i>З холмських нарисів</i> .....	19		
(ред.), <i>Дослідження Данилового храму</i> .....	24		
O. Морозов, <i>Костянтин Харлампович – дослідник минулого, якого долю понівечили «будівники світлого майбутнього»</i> .....	25		
H. Кравчук, <i>Родинно-побутові пісні Підляшшя: національна специфіка</i> .....	33		
T. Карабович, <i>З підляської мови предків. Деякі аспекти українського літературного феномену на Північному Підляшші</i> .....	35		

### Український часопис Підляшшя „Над Бугом і Нарвою”

Видавець: Союз українців Підляшшя  
ul. Ogrodowa 13, 17-100 Bielsk Podlaski, tel/fax 85-730-25-23  
www.zup.org.pl E-mail: biuro@zup.org.pl

Зреалізовано завдяки дотації Міністра адміністрації  
і цифризації.

**Редакція:** Андрій Давидюк, Юрій Гаврилюк (головний редак-  
тор), Юстина Гапонюк, Іван Киризиук, Христина Костевич, Люд-  
мила Лабович, Кароліна Матейчук. **Співпрацівники редакції:**  
Ігор Вереміюк, Микола Рощенко, Славомір Савчук, Леокадія  
Саєвич, Мирослав Степанюк, Єлизавета Томчук, Олена Чабан.

Не всі думки висловлені на сторінках нашого часопису відзер-  
калюють погляди редакції. Не замовлених матеріалів не повер-  
таємо. Редакція залишає за собою право редагувати, скорочува-  
ти тексти та змінювати заголовки. За зміст поміщених реклам  
та оголошень редакція не відповідає.

*Річна передплата на території Польщі коштує  
50,00 zł. Річна передплата з-за кордону – рівновар-  
тість 35 доларів США (звичайною поштою) або 50 до-  
ларів США (летунською поштою). Банк. рахунок ви-  
давця: Związek Ukraińców Podlasia, Bank Pekao S.A.,  
nr 41 1240 5253 1111 0000 5712 5402.*

*Druk: Andare. Studio Grafiki i Reklamy, ul. Senatorska 40/91, 00-95 Warszawa. Nakład: 1600 egz.*

### Ukraińskie pismo Podlasia „Nad Buhom i Narwoju”

Wydawca: Związek Ukraińców Podlasia  
ul. Ogrodowa 13, 17-100 Bielsk Podlaski, tel/fax 85-730-25-23  
www.zup.org.pl E-mail: biuro@zup.org.pl

Zrealizowano dzięki dotacji Ministra Administracji  
i Cyfryzacji.

**Redakcja:** Andrzej Dawidziuk, Justyna Haponiuk, Jerzy Nawryluk  
(redaktor naczelny), Jan Kiryziuk, Krystyna Kościwicz, Ludmiła  
Łabowicz, Karolina Matejczuk. **Współpracownicy redakcji:** Hele-  
na Czaban, Mikołaj Roszczenko, Leokadia Sajewicz, Sławomir Saw-  
czuk, Mirosław Stepaniuk, Elżbieta Tomczuk, Ihor Weremijuk.

Nie wszystkie opinie wyrażone na łamach naszego czasopisma wy-  
rażają poglądy redakcji. Materiałów nie zamówionych redakcja nie  
zwraca i zastrzega sobie prawo ich redagowania, skracania oraz  
zmiany tytułów. Redakcja nie ponosi odpowiedzialności za treść  
zamieszczonych reklam i ogłoszeń.

*Roczna prenumerata krajowa kosztuje 50.00 zł (w przy-  
padku prenumeraty za okres krótszy ilość numerów nale-  
ży pomnożyć przez 8.50 zł). Roczna prenumerata zagraniczna  
– równowartość 35 USD (poczta zwykła) lub 50 USD (poczta lot-  
nicza). Rachunek bankowy: Związek Ukraińców Podlasia, Bank  
Pekao S.A., nr 41 1240 5253 1111 0000 5712 5402.*



# Дослідження Данилового храму

Як ми вже повідомляли, весною 2013 року почала реалізація першого етапу українсько-польського наукового проекту «Пошук, ідентифікація і наукове вивчення найстарішого храму Пресвятої Богородиці, побудованого в Холмі королем Данилом Галицьким». У проєкті беруть участь: Національний університет «Львівська політехніка» (кафедра Реставрації і реконструкції архітектурних комплексів), Інститут археології та Інститут українознавства Національної академії наук України, Інститут національної спадщини Міністерства культури Польщі, Інститут археології Польської академії наук. Проєкт здійснюється за фінансової підтримки Фонду Порошенка та Інституту національної спадщини Міністерства культури Польщі.

Спільне дослідження було розпочато у травні. Вже на першому етапі віднайдено археологічний об'єкт XIII ст. – релікти фундаментів та стін катедральної церкви Пре-

святої Богородиці. Перша згадка про цю церкву відноситься до 1253 р. Згодом вона ще кілька разів згадується в літописах, але у XVIII ст. стару катедру розібрано і на її місці зведено нову будівлю. Літописи вказують, що за величиною і красою катедр не поступалася іншим тогочасним храмам. В її стінах було поховано короля Данила та його двох синів – Романа і Шварна, а відтак десятки інших визначних осіб української історії – холмських єпископів та представників шляхетських родин.

В ході реалізації першого етапу проєкту виявлено також сотні предметів XIII-XVII ст., які пов'язані з будівництвом та функціонуванням Данилового храму (керамічну плитку підлоги, дахівку, фрагменти одягу, монети та ін.). Розкриті в результаті археологічних досліджень субстанції вказують, що маємо справу з об'єктом збудованим з брускової цегли-пальцівки, а техніка мурування (цегла, характер в'язання муру, викінчення швів, заправки) пов'язана із західноєвропейською традицією. Археологічний об'єкт є багатошаровим і крім реліктів катедрального собору XIII ст. включає пізніші будівельні субстанції та поховання (з XIV, XV та, особливо багато, – з XVII ст.).

Як стверджує професор Микола Бевз, керівник української групи дослідників, дослідження вимагають продовження не тільки в археологічному плані, але й виконання комплексу лабораторних досліджень, подальших архівно-історичних пошуків, проведення консерваційних робіт щодо виявлених субстанцій та предметів. Однією з головних проблем, яку слід вирішувати на найближчу перспективу є музефікація виявленого комплексу знахідок, враховуючи необхідність експозиції археологічних пам'яток та підземних споруд. Це є складне наукове та практичне завдання, яке ще у такому масштабі не вирішувалося у Польщі. Тому воно вимагає концентрації наукових зусиль та достатніх коштів на консерваційно-реставраційні роботи і на влаштування експозиції підземних об'єктів, які можуть знаходитися як в нинішніх інтер'єрах так і на відкритому повітрі. В силу особливостей об'єкту, було б доцільно розширити коло учасників проєкту і у перспективі, крім польської та української сторін, залучити до наукових досліджень представників інших країн, насамперед, тих які були історично причетні до подій XIII ст. – Угорщини, Швеції, Австрії, Литви, Чехії та Словаччини. Наукова ідентифікація залишків храму допомогла б у дослідженнях інших об'єктів архітектурного комплексу королівського столичного центру у Холмі. Катедра знаходилася поряд із замком і палацом Данила та була частиною великого містобудівного комплексу королівської резиденції XIII ст.

Дослідження важливі не лише з погляду виявлення нових фактів з історії колишнього катедрального собору збудованого у першій половині XVIII ст., але й інших об'єктів пов'язаних з катедрою – дзвіниці зведеної у XIX ст., прикатедральних будівель XVII-XIX ст.ст. включаючи залишки оборонних мурів та брам, давню будівлю василіанського монастиря та інші об'єкти. (ред.)



Одна із найцікавіших знахідок українських і польських археологів у Пречистенському соборі: датована 1590 роком плита, покладена на місці поховання «Феодора Селиванова із Холма» (на жаль, розламана на дві частини).  
Фото Ю. Гаврилюка

# Костянтин Харлампович – дослідник минулого, якого долю понівечили «будівники світлого майбутнього»

Особа уродженця підляського села Рогачі у Мілейчицькій гміні, члена Всеукраїнської академії наук Костянтина Харламповича та його рідних постійно привертає нашу увагу. Минулого року надрукували ми статтю про його брата Степана, автора фотографій, які зображують сільський побут колишнього Берестейського повіту, до якого до Першої світової війни належали Рогачі та Мілейчиці, а відтак з України наспіла чергова цікавинка. Отже, 2011 року дослідники історії грецько-українських взаємин отримали книжку академіка Костянтина Харламповича «Нариси історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.). До історії національних меншостей в Україні». А з'явилося це видання завдяки кропіткій пошуковій роботі київського греколога Євгена Чернухіна та ніжинського історика, завідувача Музею рідкісної книги Ніжинського державного університету Олександра Морозова. Упорядники цього справді унікального видання в передмові розповідають про історію створення книжки та знайомлять з біографією її автора, який з 1927 по 1930 рік проживав у Ніжині і досліджував історію Грецького православного братства, яке існувало там впродовж XVII-XIX ст.

До останнього часу широкому долу дослідників лишаються маловідомими студії з історії ніжинської грецької громади XVII-XIX ст., написані свого часу видатним істориком, професором Казанського університету, доктором церковної історії Санкт-Петербурзької духовної академії, членом-кореспондентом Російської академії наук, дійсним членом Всеукраїнської академії наук Костянтином Васильовичем Харламповичем (1870-1932).

Як історик К. В. Харлампович належав до старої наукової академічної школи. Його ім'я та науковий доробок навіки вписані в українську історіографію, а дослідження з історії За-



Костянтин Харлампович з дружиною Вірою (казанський період життя)

хідно-Руської Церкви (Київської митрополії) та шкільної освіти на теренах України та Білорусі XVI-XVIII ст. досі не втратили своєї вагомості та актуальності.

Народився Костянтин Васильович Харлампович 18 серпня 1870 року в селі Рогачі Берестейського повіту Гродненської губернії (зараз – село у Мілейчицькій гміні Сім'ятицького повіту Підляського воєводства) у родині православного парафіяльного священника. Початкову освіту отримав у духовних школах, навчався у Віленській духовній семінарії. Прагнення здобути вищу освіту привело юного семінариста до Санкт-Петербурзької духовної академії, курс якої він успішно закінчив у 1894 році. Був тоді направлений викладати латинську мову та "цивільну" історію в Казанську духовну семінарію. З 1900 року він додатково викладав церковну історію в Казанському університеті, де 1909 року отримав посаду виконуючого обов'язки екстраординарного, а згодом – ординарного професора.

Вже у цей час молодий історик друкує численні статті та дослідження з церковної історії, з історії Казанської

епархії та шкільництва в ній, досліджує пам'ятки церковного письменства. У 1898 році в Казані виходить друком капітальна монографія вченого «Западно-русские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православия», в основу якої К. В. Харлампович поклав власну дисертацію на ступінь магістра богослов'я, захищену у Санкт-Петербурзькій духовній академії.

Ще більшого успіху приніс автору перший (і на жаль єдиний) том із замисленого тритомного дослідження «Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь» (Казань, 1914). Ця друга ґрунтовна праця історика стала його дисертацією, за яку К. В. Харлампович отримав ступінь доктора церковної історії Санкт-Петербурзької духовної академії. Перший том «Малороссийского влияния» знайшов схвальний відгук серед істориків і громадськості як Росії, так і України. К. В. Харламповича запрошують взяти участь у XVI Археологічному з'їзді у Пскові, а 24 квітня 1915 року Імператорське Товариство Історії та древностей Російських при-



судило автору премію імені Г. Ф. Карпова. У 1916 році Харлампович стає членом-кореспондентом Російської академії наук.

Вагомий внесок історика у вивчення української історії не лишився непоміченим і в Україні. 4 червня 1919 року новостворена Українська академія наук на спільному зібранні обрала К. В. Харламповича своїм дійсним членом по кафедрі Історії Української Церкви. Враховуючи важливість теми, яку розробляв історик, УАН доручила йому продовжувати цю роботу і водночас запросила переїхати до Києва. Але отримавши це запрошення, історик так і не зміг своєчасно ним скористатись. В умовах тодішньої розрухи та громадянської війни цей переїзд був дуже небезпечним і вимагав значних фізичних та матеріальних витрат для родини, що складалася з п'яťох осіб – самого Костянтина Васильовича, його дружини Віри Петрівни та трьох дорослих дітей, що навчалися у казанських вузах. Революційні зміни в країні негативно позначилися на долях багатьох тисяч людей. Не могли обійти вони й відомого історика. Після скасування Казанської духовної семінарії та реформи навчання у Казанському університеті, професор церковної історії виявився нікому непотрібним. Але К. В. Харлампович і в цей важкий час не припиняє педагогічної діяльності. Перебиваючись мізерними заробітками, він викладає протягом 1921-1922 років математику в Казанській військовій школі та латину у фармацевтичному технікумі. У цей час веде активну роботу по збереженню історико-культурної спадщини під час масової кампанії нищення церковних старожитностей і на цьому ґрунті вступає у конфлікти з представниками радянської влади.

20 вересня 1924 року вченого заарештували, залишивши родину без жодних засобів до існування. Відомого академіка двох Академій звинуватили у «зберіганні та розповсюдженні контрреволюційної літератури» (якою, на думку слідчих з ГПУ, були «Известия» Казанського товариства археології, історії та етнографії) та «приховуванні церковного майна». Без суду і слідства К. В. Харламповича відправили на заслання до Киргизії строком на три роки. Місцем відбукання покарання для вченого визначили далеке киргизьке містечко Тургай Актюбинської губернії (за-

раз – територія Казахстану), де вченого за жалюгідну платню примусили працювати рахівником у повітрово-му виконкомі.

Особливе занепокоєння долею К. В. Харламповича виявив академік ВУАН Михайло Сергійович Грушевський, який щойно 1924 року повернувся з еміграції до Радянської України. Користуючись своїм "особливим становищем", Михайло Сергійович розгорнув не тільки наукову, але й енергійну правозахисну діяльність, рятуючи від репресій своїх колег учених. З Костянтином Харламповичем його пов'язували давні приятельські взаємини. Обидва історики близько познайомилися ще в Казані, де з осені 1916 року заідозрений в «австрофільстві» М. С. Грушевський разом із сім'єю відбував адміністративне заслання під наглядом російської поліції. Тут доля і звела його з родиною Харламповичів. Згодом ці дружні стосунки поміж двома академіками знайшли несподіване продовження.

Дізнавшись про біду, що трапилася з К. В. Харламповичем у 1924 році, М. С. Грушевський став клопотатися про дозвіл репресованому вченому переїхати в Україну. Саме з його ініціативи Харламповича включили до складу відразу двох комісій ВУАН – Старої історії України та Археографічної. Це дозволило не тільки залучити опального історика до наукової роботи, головним чином у вигляді наукових публікацій та рецензій в академічних виданнях, але й підтримати його та родину матеріально. Надзвичайно важливою була й моральна підтримка, яку надавав М. С. Грушевський.

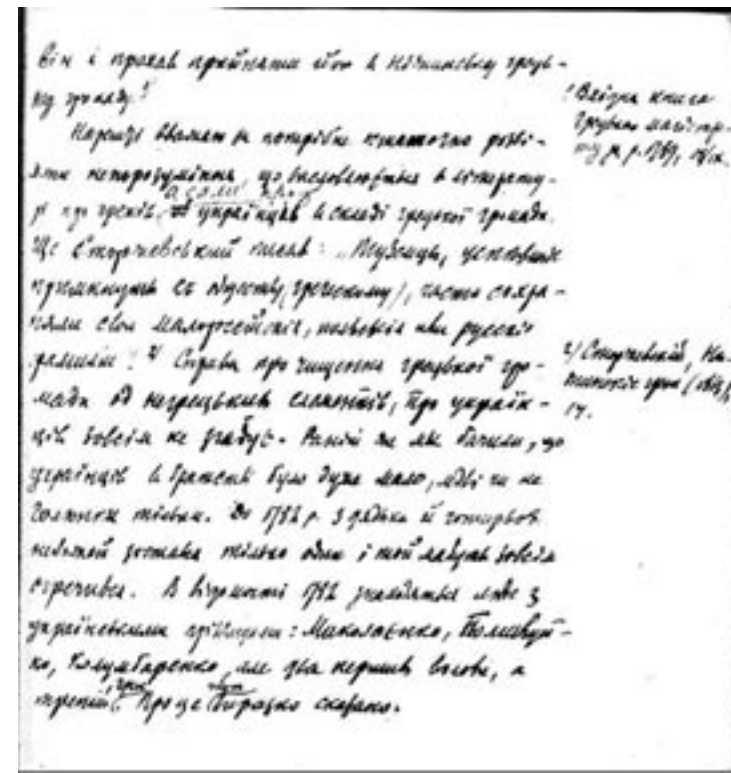
За час перебування на засланні К. В. Харлампович написав чимало повідомлень та рецензій, котрі були надруковані у часописі «Україна» та інших академічних виданнях, а також самостійно вивчив літературний варіант української мови, яким до цього часу не володів (всі освітні установи в Російській імперії, у яких він вчився, були російськомовні). Весь цей час М. С. Грушевський листувався з К. В. Харламповичем, повідомляючи про стан справ в Академії та керуючи його науковою роботою. Водночас Михайло Сергійович не залишав спроб матеріально полегшити життя репресованого вченого, клопотався за нього перед Особливою нарадою при Раднаркомі СРСР, керівництвом Головнауки у Харкові, намагався використати для цього й особисті зв'яз-

ки. За його дорученням справою Харламповича у Москві займався аспірант В. Юркевич. Але усі ці зусилля не мали жодного успіху. До того ж становище самого Грушевського було дуже непевним: він сам перебував під пильним наглядом ГПУ. Не сприяла зміцненню становища М. С. Грушевського і постійна ворожнеча з віце-президентом ВУАН С. Єфремовим та її неодмінним секретарем А. Кримським.

Рішучий злам у становищі Академії та особисто М. С. Грушевського відбувся з приходом на посаду Наркома освіти М. О. Скрипника. 31 березня 1927 року останній особисто відвідав Академію і провів спільне зібрання академіків. Скориставшись нагодою, на зібранні виступив М. С. Грушевський, і, зокрема, знову порушив питання про повернення із заслання К. В. Харламповича. Відповідь Скрипника була дуже різкою і вразила навіть недоброчинців Грушевського. Так, С. Єфремов у щоденнику писав, що Грушевський мусив вислухати «начальницького покрику, мов школяр, пійманий на шкоді». «Я не знаю справи Харламповича, – промовив розгніваний нарком, – але за щось же його покарано, були, напевне, якісь до того підстави... Я обіцяв, що зроблю все, щоб полегшити роботу академікам... Коли ж вони робили заяви проти радянської влади або друкували пасквілі за кордоном, то, звичайно, ні на які пільги чи сприяння сподіватись вони не можуть. З ворогами ми поводитимемося як з ворогами».

Але М. Скрипник на цьому не зупинився і невдовзі домігся перегляду особового складу академіків ВУАН. 9 березня 1928 року розширена колегія Наркомосу УСРР розглянула питання про затвердження дійсних членів ВУАН. Стосовно двох академіків по кафедрі історії церкви, К. Харламповича та Ф. Міщенко, прийнято рішення «визнати неможливим затвердити таких осіб з політичного та ідеологічного боку та у зв'язку з недостатньою їх кваліфікацією». Підставою для цього твердження стало те, що ці вчені свого часу були професорами духовних навчальних закладів. Ця подія викликала велике незадоволення в академічних колах і, за висловом академіка М. Василенка, була розцінена як початок «ломки Академії».

Виключення зі складу академіків болюче вдарило 58-річного Костянтина Васильовича Харламповича. Тим більше для нього це було сер-



Сторінка з рукопису Костянтина Харламповича та обкладинка перевидання його нарисів про греків у Ніжині.

йозним ударом, що 1927 року нарешті скінчився термін його заслання. Але переїхати до Києва науковцю не дозволили, і він змушений був добувати ще два роки заслання, на цей раз у Ніжині, куди Харлампович приїхав на початку 1928 року. 25 травня 1928 року вже згадуваний нами С. Єфремов робить у щоденнику наступний запис: «Приїхав Харлампович – найгіршої для себе години, коли його... викинуто з академії. Одбув своє заслання в Тургаї і думав, що врешті матиме святий спокій коло наукової роботи в Києві. Сталося інакше. До того ж і жити йому в Києві не дозволено – мусив оселитися в Ніжині... Складає враження серйозної і порядної людини».

Оселився вчений у будинку Івана Григоровича Турцевича, професора стародавньої історії Ніжинського історико-філологічного Інституту. Тоді ж до нього змогла приїхати і дружина Віра Петрівна. Але нещастя продовжували переслідувати родину Харламповичів. Після перенесених поневірянь Віра Петрівна тяжко захворіла і радість зустрічі була короткою: невдовзі вона передчасно померла...

Перебуваючи у Ніжині, К. В. Харлампович, здоров'я якого теж було суттєво підірване важкими умовами

життя на засланні, не схилився перед ударами долі і не облишив серйозної наукової роботи. Співпрацюючи у бібліографічному відділі часопису «Україна» та Педагогічній комісії Історико-філологічної секції ВУАН, історик продовжував друкувати статті та рецензії в різних академічних виданнях.

У цей час з ініціативи М. С. Грушевського в Ніжині створюється науковий осередок, до складу якого увійшли як старі наукові кадри, так і молоді викладачі Ніжинського інституту народної освіти Д. І. Абрамович, К. Ф. Штепа, А. Г. Єршов, І. Г. Турцевич, М. Н. Петровський, О. І. Покровський, С. А. Рихлик, В. І. Резанов, М. М. Бережков та інші. До цього ґурту визначних істориків та філологів прилучився і К. В. Харлампович. Одночасно історик досліджував місцеві архіви, зокрема архів Ніжинського грецького братства та магістрату, що містив унікальні документи XVIII-XIX ст.

Результатом його кропіткої праці стала публікація 1928 р. у часописі «Архівна справа» нарисів «Архівна спадщина ніжинських греків». А в наступному 1929 р. побачила світ перша частина його фундаментального дослідження – «Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII-

КОСТЯНТИН ХАРЛАМПОВИЧ



НАРИСИ З ІСТОРІЇ ГРЕЦЬКОЇ КОЛОНІЇ В НІЖИНІ XVII-XVIII СТ.

XVIII ст.». У передмові до «Нарисів» К. В. Харлампович, згадуючи своїх попередників у вивченні історії ніжинських греків, писав: «Щодо мене, то я, випадковий гість у Ніжині, теж зробив спробу вивчити грецькі архівні справи... Відсутність багатьох справ у Ніжинському архіві – з одного боку, з другого – неможливість для мене, через умови мого життя, використати архіви харківські, московські, тощо, примусили мене відмовитися від думки скласти історію ніжинської грецької колонії. Я поставив собі обмежену мету: дати кілька нарисів з історичного життя грецької общини, поповнюючи її спростовуючи те, що вже друкувалося про греків». Незважаючи на таку скромну оцінку автором своєї праці, до останнього часу це дослідження лишається найповнішою науковою розвідкою з історії грецької колонії у Ніжині.

За задумом К. В. Харламповича, його праця про грецьку колонію в Ніжині XVII-XVIII ст. складалася з 6 великих нарисів, загальним обсягом 383 сторінки, кожний з яких висвітлював окремий бік життя ніжинських греків. У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського зберігається автограф К. В. Харлампови-

ча, який містить проспект його майбутньої роботи. Незважаючи на велику кількість документального матеріалу (понад 10 тисяч грецьких справ у Ніжинському округовому архіві), праця була написана дуже швидко і передана до друку в історико-філологічний відділ ВУАН. Але, як вже зазначалось, побачила світ у 24 номері «Записок історико-філологічного відділу ВУАН» за 1929 рік лише перша частина цієї праці. Незважаючи на ряд схвальних рецензій, подальше видання дослідження загальмували, можливо з причин ідеологічного характеру. На жаль, значна частина цієї фундаментальної праці про ніжинських греків на сьогодні вважається втраченою.

Лише у 1999 році С. К. Чернухін, відомий історик і філолог, греколог Київського національного університету імені Т. Шевченка, визнаний фахівець з історії грецьких громад в Україні, видав за віднайденіми рукописами п'ятий розділ «Нарисів» «Ніжинські греки й торгівля» у III-й книзі «Записок історико-філологічного товариства Андрія Білецького» (1999).

У Ніжинському відділі Чернігівського обласного державного архіву, в особовому фондї К. В. Харламповича, нам пощастило віднайти чернетку початкового варіанту нарису «Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII-XVIII ст.)». Ця розвідка, хоча і не була закінчена автором, але все ж таки має самостійне наукове значення та була опублікована у збірнику «Греки в Ніжині» (вип. II, Київ, 2001). У ніжинському фондї К. В. Харламповича також пощастило відшукати ще один фрагмент чернетки II розділу дослідження про ніжинських греків «Національний склад, професійна розбивка, статистичні дані», який теж було опубліковано у вищезгаданому збірнику.

До останнього часу неопублікованим лишився шостий розділ «Нарисів», що був озглавлений автором: «Просвітна діяльність Ніжинської грецької громади. Заходи соціальної допомоги». Машинописна копія цього розділу у двох примірниках і підготовлений до друку додаток у вигляді документів (який, на жаль, так і не був завершений автором) зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. Вернадського.

Дослідження з історії ніжинських греків стало останньою фундаментальною працею історика. Здоров'я К. В. Харламповича було серйозно підірване. 6 червня 1930 року Костянтин Васильович нарешті отримав повідомлення про те, що йому дозволене «вільне проживання», і почав клопотатися про переїзд до Києва. У цьому сприяв його ніжинський колега, молодий талановитий історик К. Ф. Штепа, якому вдалося залучити К. В. Харламповича до роботи у створеній 1 лютого 1930 року у Києві Комісії для досліджень з історії Близького Сходу та Візантії. 30 вересня 1931 року К. В. Харлампович нарешті виїхав до Києва, залишивши бібліотеку та деякі особисті речі своєму ніжинському колезі І. Г. Турцевичу.

Про останні місяці життя видатного історика, на жаль, ми знаємо дуже мало. Можливо, що попрацювати на новому місці вченому так вже і не пощастило. Не додали йому здоров'я і драматичні події, що у цей час відбувалися у Києві. Гучна справа так званої Спілки визволення України, з якої розпочався давно запланований радянськими репресивними органами розгром Всеукраїнської академії наук, арешт та депортація у Москву академіка М. С. Грушевського навесні 1931 року, гучна кампанія цькування в партійній пресі його «буржуазно-націоналістичних» концепцій та арешти колишніх соратників, загальна атмосфера безвиході – усе це призвело до загострення старих хвороб.

Після переїзду до Києва, К. В. Харлампович поселився у К. Ф. Штепи і змушений був заробляти на життя, вичитуючи в «Держвидавї» коректури журналів «Економіст-марксист» та «Історик-марксист». Одночасно вчений намагався знайти собі житло і будь-яку роботу, зокрема в Інституті соціального виховання, де йому обіцяли місце бібліотекаря. Посильну допомогу Харламповичу надавали його друзі і знайомі по Ніжині, зокрема випускниця ніжинського Інституту народної освіти Євгенія Спаська та вдова колишнього професора Ніжинського історико-філологічного інституту В. К. Піскорського Зінаїда Піскорська. До останніх днів життя Костянтин Васильович продовжував листування з ніжинським колегою М. М. Бережковим.

Не помилилось дуже, якщо зазначимо, що передчасна смерть вченого 23 березня 1932 року врятувала його від чергової розправи радянських репресивних органів: слідчі з ГПУ хотували К. В. Харламповичу чільне місце серед діячів ніжинського відділу вигаданого ними «Національного центру», яким буцімто керував сам М. С. Грушевський... У коротенькому анонімному некролозі, вміщеному в збірнику праць Інституту слов'янознавства АН СРСР у Ленінграді сухо повідомлялось про смерть «відомого історика, колишнього академіка ВУАН» Костянтина Харламповича і відзначалось, що більшість праць вченого була присвячена різноманітним питанням церковної історії та історії народної освіти до капіталістичної доби і стосувалась України та Білорусі. Тут же наводився далеко неповний перелік друкованих праць вченого. Так драматична доля історика уклалась всього в декілька абзаців друкованого тексту...

#### Олександр МОРОЗОВ Ніжин

##### Публікації та архівалії:

1. Харлампович К. В. Нариси історії грецької колонії в Ніжині (XVII-XVIII ст.). До історії національних меншостей в Україні / Підготовка тексту, післямова, коментарі: С. Чернухін, О. Морозов. Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя; Музей рідкісної книги; Ніжинське міське товариство греків імені братів Зосимів. – Ніжин: ТОВ «Ферокол», 2011. – 380 с.; іл. – (Серія: «Греки в Ніжині»)
2. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині XVII-XVIII ст. // Записки історико-філологічного відділу УАН. – Київ, 1929. – Кн. 24.
3. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецька колонія в Ніжині (XVII-XVIII ст.). Нарис V. Ніжинські греки й торгівля II Записки історико-філологічного товариства ім. О. Білецького. – Київ, 1999. – Кн. III. – С. 87-174.
4. Чернухін Є. Кость Харлампович та його нариси з історії ніжинських греків II Записки іст.-філологічного товариства ім. О. Білецького. – К., 1999 – Кн. III.
5. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (НВ ДАЧО), ф. Р-6214, оп.1, спр.1.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ІР НБУВ), ф. III, од. зб. 55994; ф. X, спр. 18313, 6789-6790.

# Від «нашої і вашої свободи» до «*Vae victis*» (З холмських нарисів)

## Продовження з 23 стор.

Звісно, українські активісти із Забужжя твердо стояли на позиціях викладених у резолюціях, прийнятих на Всенародному З'їзді Холмщини у Києві (7-12 вересня 1917 р.), в яких проголошувалося, що: «1. Народ холмський<sup>14</sup> визнає себе українським. 2. Доля його повинна бути спільною з долею всего Українського народу. 3. Через те губернія Холмська ні в якому разі не може прилучитися до королівства Польського, а повинна бути прилучена до автономної України в межах федеративної Російської республіки і тепер же повинна бути під управлінням Центральної Ради і Генерального Секретаріату.» Доброю, як думаю, ілюстрацією емоцій, які у цих місяцях переживали українські уродженці Забужжя, буде заява солдатів із табору для військовополонених у Зальцведелі (травень 1917 р.), в якій ширше викладено питання відношення до поляків та історіографічне обґрунтування: «Ще не затихла світова пожежа, ще гудуть гармати, вам, поляки, ще тільки почала всміхатися доля, а ви кричете чорними круками над нашою многотраждальною Холмщиною й, радіючи чужому нещастю, називаєте її польським краєм, а страждальний народ – поляками. Дякуєм вам, шановні сусіди, за Вашу многолітню «опіку» над нашою Холмщиною й її народом і рішуче заявляємо, що ми частина 35-мільйонного українського народу; нам дорога його слава, героїчна історія, його невичерпна, багата народна пісня, його стара культура, котру не змогли задушити на протязі соток літ ні ви, ні наші «добрі» сусіди-москалі.

Ще раз звертаємось до вас, панове поляки. Геть руки від нашої Рідної Країни! Ми не хочемо бути погноєм для вашої «панської» культури, ми не хочемо, щоб ви бенкетували на руїнах славного колись Володимиро-Галицького князівства та, щоб Холм – столиця могутнього нашого короля Данила був осередком чужої, ворожої нам культури. Ми хочемо самі бути господарями у своїй хаті, ми хочемо Вільної України».

Ці документи, можна сказати, віддають психологічну суть позицій обох сторін, адже обидва вважали, що «їхне діло праве». Українці відкликувалися передусім до факту, що Холмщина, така, яку вони її бачили, сформувалася у давньоукраїнській добі, коли поляки як політичний фактор були тут не присутні. Поляки з черги акцентували на фактах будучих наслідками суспільно-культурних процесів у XV-XIX ст. та дій російської адміністрації проти забужанських уніатів (при чому «уніатство» ставало в цьому освітленні тотожне з «польськістю»), які руську етноконфесійну спільноту, котра могла стати опорою української державності, перетворили – у масштабі регіону – в меншість, а евакуація 1915 р. зробила цю меншість по-суті реліктовою. Звісно, наслідки цієї воєнної деукраїнізації почали відвертатися вже влітку-осінню 1918 року, адже Берестейський мирний договір ліквідував лінію фронту, яка більше ніж два роки перерізувала Пинщину і Волинь, що дозволило на повернення біженців, а властиво вигнанців. Все ж українські селяни, які повертали у південну частину Забужжя, в жодному разі не могли розраховувати на роль господарів у «холмській хаті». Формально влада надалі належала тут до австрійської окупаційної адміністрації, але оскільки сама Австро-Угорщина вже ледь трималася як держава, фактичними господарями ситуації ставали поляки, що проявлялося не лише традиційним ігноруванням українських домагань, але також захопленням закритих від 1915 р. православних церков.

Саме такий образ ситуації у другій половині 1918 р. рисується із дописів публікованих на сторінках українських часописів, які виходили у Бересті. «До Холмщини вертає в посліднім часі багатьох біженців, – читаємо в першому числі двотижневика «Мир», який став виходити з початком жовтня 1918 р. – Через самі Барановичі їде денно 1500 душ. Вдома поляки порозбирали їм будинки, позанимали поля та попереорювали, щоби властите-

лі не пізнали свого майна. «По-християнськи» стрічають їх вдома поляки словами: «То вшистко не ваше, вращайце там назад!»<sup>15</sup>. На Холмщині є зараз вже багатьох українського населення, а поляки не пускають туди ні одного українського священика». Дописи в чергових числах подають нові подробиці: «В Холмщині робиться ось що: Школи обсаджували польськими учителями й учительками, які нашвидку набрані, не мають відповідної підготовки і дітей українських вчать польською мовою. Коли ж стали повертати з біженства вчителі українці, то їм було заборонено займати шкільні будинки і навчати українських дітей не тільки в школах, але й на приватних домах. З деяких сіл з чисто українським населенням шкільні будинки перевезені в села з переважно польським населенням.

Всі урядові інституції обсажені такою поляками. Коли українець звертається своєю мовою до урядовця поляка, то той селянина за це налає, а інтелігентові нічого не відповідає, наче не бачить і не чує його. Коли же той намагасться, щоб на нього звернули увагу, то кажуть прийти на другий день, бо сьогодні нема часу. На прохання, писані українською мовою (які дуже неохоче приймаються), урядові установи ніякої відповіді не дають. Рекомендованих листів з адресами української мовою на поchtі не приймають, а нерекордовані листи десь пропадають.

Ще гірші знущання діються над релігійним почуттям і сумлінням українського народу на Холмщині. Значна більшість українського населення, яка залишилась на своїх місцях після одходу російського війська в 1915 році, більше трьох років не могла задовольняти своїх релігійних потреб через відсутність православного духовенства. Коли ж з літа 1918 року стали повертати в свої парафії священики українці то поляки стрічали їх з скаженим фанатизмом. Газета «Kurier Polski» надрукувала статтю «Pilnujcie porobw» (т.зн. «Слідкуйте за попами»), в якій розвдила про якусь небезпеку для польського діла від православного духо-